

#### Джерела та література:

1. Варзар В.Е. Воспоминания старого статистика. Ростов-на-Дону, 1924.-С. 7.
2. Там само. – С. 7.
3. О необходимости собиранія статистических сведений о губернии // Земский сборник Черниговской губернии. - 1875. - № 9 – 10. – С. 105.
4. Там само. – С. 104 – 108.
5. Там само. – С. 111, 109.
6. Журналы очередного губернского земского собрания 1875 г. // Земский сборник Черниговской губернии. - 1875. - № 11 – 12 . – Приложение. – С. 172, 177.
7. Корнійчук Л.Я. «Капітал» К. Маркса і ідеологія народництва ( 70-ті – початок 80-х років XIX ст.) // Історія народного господарства та економічної думки Української РСР . – Вип. 14. – К., 1980. – С. 91 – 93.
8. Програма для собиранія етнографических и статистических данных, составленная Действительными членами Юго-Западного Отдела Императорского Русского Географического Общества, гг. Чубинским и Руссовым. К.,1873.
9. Доклад Статистического Отделения Губернской Земской Управе // Земский сборник Черниговской губернии. - 1876. - № 9 – 12 . – С. 190.
10. О первоначальных действиях статистического отделения при Губернской Земской Управе. ( Доклад члена Управы П.А. Константиновича ) // Земский сборник Черниговской губернии. - 1876. - № 1 – 4 . – С. 16 - 17.
11. Руссов А. Краткий обзор развития русской оценочной статистики. – К., 1909. – С. 17 – 18.
12. Отчет Статистического Отделения при Черниговской губернской земской управе за 1876 год // Земский сборник Черниговской губернии. - 1876. - № 9 – 12 . – Приложение. – С. 396 - 397.
13. Материалы для оценки земельных угодий, собранные экспедиционным способом статистическим отделением при Черниговской губернской земской управе. – Т. 1, - Черниговский уезд. – К., 1877. – С. 11.
14. Руссов А. Краткий обзор развития русской оценочной статистики. – К., 1909. – С. 27.
15. Отчет Статистического Отделения при Черниговской губернской земской управе за 1876 год // Земский сборник Черниговской губернии. - 1876. - № 9 – 12 . – Приложение. – С. 398.
16. Варзар В.Е. Воспоминания старого статистика. Ростов-на-Дону, 1924.-С. 8.
17. Труды статистического отделения при черниговской губернской земской управе. – Вип. I. – Чернигов, 1876.
18. Там само. – С. 3.
19. Див.: О способах и приемах оценки городских недвижимых имуществ. (Доклад члена статистического отделения В. Е. Варзара) // Земский сборник Черниговской губернии. – 1876. - № 1-4. – С. 120-162.
20. Труды комиссии по исследованию кустарных промыслов. - Спб.,1887. – Вип. 5. – С. 354.
21. Русова С. Життя українського ідеаліста кінця XIX в. Ол. Ол. Русова. – Львів, 1938. – С. 5.
22. Журналы заседаний очередного черниговского губернского земского собрания сессии 1876 г., состоявшейся в январе 1877 г. – Чернигов,1877. – С. 215.
23. Варзар В.Е. Воспоминания старого статистика. Ростов-на-Дону, 1924.-С. 8.
24. Журналы заседаний очередного черниговского губернского земского собрания сессии 1877 г., состоявшейся в январе 1878 г. // Земский сборник Черниговской губернии. – 1878. - № 1-4. – С. 515.
25. Варзар В.Е. Воспоминания старого статистика. Ростов-на-Дону, 1924.-С. 12.
26. Варзар В.Е. Статистика стачек рабочих на фабриках и заводах (за 1905 год – Спб., 1908; за 1906-1908 годы – Спб., 1910).

---

## Валентин Панченко

### І.П. БІЛОКОНСЬКИЙ: СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНА ДІЯЛЬНІСТЬ (1864 – 1879 рр.)

Іван Петрович Білоконський народився у м. Новозибкові Чернігівської губернії, в сім'ї збіднілого дворянського лікаря. Першим навчальним закладом, до якого він вступив, було Новозибківське повітове училище. Учителем історії і географії там був Е.В. Чарторийський, людина прогресивних поглядів та аналітичного розуму, до якого І.П. Білоконський проникся великою повагою, часто бував у нього вдома і під впливом свого вчителя перетворився, як писав про це сам, на “крайнього нігіліста”. Його ідеалом став Базаров І.С. Тургенева, а улюбленим критиком – Д. Писарев. Наслідуючи свого улюбленого героя, Іван Петрович уже

тоді відпустив довге волосся, носив сині окуляри, ловив жаб і таємно займався їх “анатомією”. З такими переконаннями він вступив до третього класу Чернігівської гімназії, де на той час “панував ще вільний дух”. Особливою популярністю серед гімназистів користувався учитель літератури М.А. Вербицький. Вони часто бували у нього вдома на Ліскових, де їх радо зустрічала мати вчителя. Микола Андрійович заохочував своїх учнів читати твори російських та іноземних класиків. Запрошував на риболовлю на Десну і її плавні, вів бесіди на суспільно-політичні теми. Його вірші друкувались у “Неделе”, “Природе и охоте”, українському часописі “Основа” [2, с. 66].

За допомогою М. Вербицького Іван Петрович познайомився з представниками чернігівського суспільного руху, який уже тоді охопив провідні кола інтелігенції. Одним із перших таких знайомих гімназиста Білоконського став І.Л. Шраг. Його політична біографія приваблювала тим, що була пов'язана з революційним рухом серед молоді. Гімназисти переповідали, що Ілля Людвигович був студентом медико-хірургічної академії, належав до радикалів, пропагандистів гуртка студентів, який у 1868 р. став винуватцем хвилювань і сходок на противагу реакції, що виникла в урядових колах після замаху студента юридичного факультету Московського університету Д. Каракозова на життя імператора Олександра II 4 квітня 1866 р. По цій справі було залучено 36 осіб, які за обвинувальним актом належали до таємного (в Москві) товариства “Ад”, створеного виключно для царубиства. Крім Д. Каракозова, винним визнали також його двоюрідного брата М. Ішутіна. Обидва були засуджені до смертної кари, але останній подав прохання на помилування і був висланий на довічну каторгу. Як з'ясувалося, штовхнув руку Д. Каракозова картузник О. Комісаров, якому надали потім звання спадкоємного дворянина. Після зазначених подій поліція розпочала каральні заходи, проти яких виступали студенти, в тому числі і студенти медико-хірургічної академії. Академію закрили, організаторів заарештували. “За бунт” І.Л. Шрага було заарештовано і доставлено під нагляд поліції в Чернігів. Такі чутки поширювалися серед гімназистів і сприяли формуванню відповідних суспільно-політичних поглядів [2, с. 68].

Запам'яталася гімназія Івану Петровичу літературними вечорами, які проводив М.А. Вербицький. На обговорення загалу він виносив твори Лаврова, Герцена, Чернишевського, Лассаля, В. Гюго, Діккенса, Теккерея та ін. Окремим гімназистам рекомендував навіть праці Фейєрбаха і Дарвіна. “Така маса наукової літератури і публіцистики погано переварювалася в головах гімназистів, але, звичайно, вона нашттовхувалась на шляхи пошуку відповіді на питання про краще життя. Саме на цій основі з'явилася проблема взаємовідносин між поколіннями батьків і дітей так геніально відтворена І. Тургеневим в “Отцах и детях” [2, с. 71]. На особистому прикладі І.П. Білоконський показує, які труднощі довелося пережити його батькам, коли вони намагалися знайти спільну мову з сином у поглядах на суспільно-політичне життя та майбутню професію. Після таких розмов “з великими труднощами, – писав Іван Петрович, – дотягував я літні канікули, по закінченні яких з гарячковим трепетом мчався у Чернігів, щоб скоріше прилучитися до тамошнього, повного для мого інтересу, життя” [2, с. 71].

На той час до гімназії долинали чутки про “пропагандистів”, які ходили в народ, щоб своїми роз'ясненнями показувати йому шлях досягнення свободи. Першими серед них були Левенталь і Аксельрод. Гімназисти уявляли їх як діячів революції: в червоних сорочках, ботфортах і синіх окулярах. Незабаром після цього в окремих гімназистів з'явилися “нелегальні брошури” і часопис “Вперед”, що видавався за кордоном Лавровим. Молодь жадібно читала усе заборонене, після чого приєднувалася до ідеї про те, що усім, хто любить свій народ і бажає йому свободи, необхідно все кидати, включно і навчання, і йти в народ для “пропаганди”.

Віра в пропаганду доходила в той час до абсурду. Арифметично визначали, через який саме час можна “розпропагувати” усю Росію. Якщо кожен пропагандист переконає за місяць лише три особи, а потім кожен з них щомісяця по три, то

вийде карколомна цифра. Така робота одного пропагандиста мала дати понад 700 тисяч послідовників. Якщо підготувати сто пропагандистів, то за рік вони мають залучити понад 70 млн. прихильників, що й потрібно було, на думку І.П. Білоконського, довести [2, с. 72].

Для здійснення своїх задумів Іван Петрович вступив до “комуни” Лизогуба. Він знав, що Лизогуби багаті і знатні поміщики Чернігівської губернії, проживали у м. Седнів, за 25 верст від Чернігова, над річкою Снов. Тут мешкала бабуся І.П. Білоконського, і проїздом із Новозибкова в Чернігів вони з батьком завжди там зупинялися. Після смерті старих Лизогубів залишилися три сини: Ілля, Дмитро і Федір Андрійовичі. Чернігівський маєток дістався Дмитру, який і влаштував там “комуну”. На чолі “комуни” стояв товариш Дмитра, колишній студент медико-хірургічної академії Василь Штильке. Він був вихователем молодшого брата Дмитра – Федора та Поля Гефштеттера, ровесника Федора, рідні якого – мати, старший брат і дві молодші дочки – теж проживали в “комуні” [2, с. 73].

22-річний Василь Костянтинович Штильке “не тільки був демократом у широкому значенні цього слова, але й аскетом, який намагався виховати із себе діяча типу Рахметова із роману Чернишевського “Что делать?”, здатного перенести усі прикросі як політичного режиму, так і властиві життю народу. Цього він вимагав і від усіх “комунарів”, включаючи Поля і Федю. В особі останнього Штильке бачив дуже багатого спадкоємця, який, якщо витратити з нього поміщицьке походження, може багато зробити для народу, і Василь Костянтинович не шкодував часу і сил, щоб виховати із хлопчаків майбутніх народних діячів. Безумовно, робив він так за погодженням з Дмитром Андрійовичем” [2, с. 74]. Це відбувалося у 1871-1872 рр., коли І.П. Білоконському виповнилося 16 років і коли В. Штильке був для нього старшим товаришем і прикладом для наслідування. Для Василя Штильке у свою чергу ідеалом народного діяча був пропагандист, який заглибився у народне середовище, злився з ним і все своє життя поклав на благо народу, котрий сам повинен улаштувати свою долю. Прояснення народної думки, боротьба з селянською темнотою і неучтвом, вказівка на істинні причини народного лиха – ось та робота, яку повинен вести занурений в народне середовище пропагандист. Таким Василь Костянтинович залишався до кінця свого життя. Як згадував І.П. Білоконський, через 35 років після “комуни” Лизогуба він прочитав у газеті “Сибирский листок” про смерть депутата III Державної думи від Томської губернії Василя Костянтиновича Штильке [2, с. 76].

Щодо самого Дмитра Андрійовича, то зазначимо, що народився він у 1850 році, був одним із засновників народницької організації “Земля і воля”, навчався в Петербурзькому університеті, з якого виключений за участь у революційному русі. Після смерті батьків майже всю спадщину продав і витратив на потреби народницької організації. У 1878 році був заарештований, обвинувачений у підготовці замаху на Олександра II. 1879 р. – засуджений Одеським військовим окружним судом до смертної кари. Просити помилування відмовився, і 10 серпня 1879 р. страчений в Одесі [12, 400 с.].

І.П. Білоконський згадував, що в “комуні” про Дмитра Андрійовича говорили, що він був народником-пропагандистом, через м. Броди Волинської губернії одержував нелегальну літературу з-за кордону. Такі нелегальні брошури були в “комуні”. У Седневі розповідали, що Дмитро, одягнутий селянином, часто їздив по селах на возі, роздавав книги, вів заборонені розмови з селянами. Свої особисті потреби він звів до мінімуму, а всі свої кошти передав на пропаганду кращого життя серед народу. Пізніше у хроніці „Социального движения в России за десятилетие (1878 – 1888 гг.)” Іван Петрович прочитав про Д. Лизогуба: „То був один із найбільш характерних типів південних терористів. Його фанатизм в революційній справі був таким сильним, що він продав своє майно у Малоросії, реалізував капітал понад 100000 руб. і хотів навіть з цією метою ліквідувати інші маєтки” [2, с. 78].

У 1893 р. із „Материалов для истории русского социально-революционного движения” І.П. Білоконський дізнався, що Д. Лизогуба видав жандармам колишній студент Харківського ветеринарного інституту Федір Курицин, („Федька”), якого утримували в одній камері з Д. Лизогубом. Крім того, були свідчення народного вчителя, дворянина Володимира Дриги, якого Д. Лизогуб зробив довіреною особою і розпорядником свого майна та капіталу, побоюючись, що при арешті усе те буде конфісковано. Після арешту Д. Лизогуба, В. Дрига, бажаючи заволодіти багатством Д. Лизогуба, приховав значну суму, зробивши при цьому заяву, що в Чернігівській губернії існує революційна організація, створена Дмитром Андрійовичем.

Згадуючи про це в своїх спогадах, І.П. Білоконський писав: „Особисто на мене „комуна” мала великий і, безумовно, благотворний вплив. За чаєм, обідом, вечорами у нас відбувалися розмови про майбутній устрій, краще життя, критикувався існуючий державний і суспільний порядок, обговорювалися прогресивні твори російської і зарубіжної літератури, співалися революційні пісні. Життя в „комуні” здійснило переворот у моїй психіці, і поза цим життям я вже не знаходив собі нічого іншого” [2, с. 80].

„Комуна” закінчилася для Івана Петровича дуже просто і несподівано. Одного дня приїхав батько і, посилаючись на хворобу матері, забрав його у Новозибків. Невдовзі батьки помітили пригнічений настрій сина і вирішили відправити його в Казань, де старший син працював товаришем міського прокурора. Не знайшовши спільної мови з братом і не бажаючи його скомпрометувати своїми поглядами, І.П. Білоконський залишив Казань і переїхав до Києва, котрий на тривалий час став для нього джерелом духовного життя.

У чому полягала суть цього джерела і як воно впливало на формування суспільно-політичних поглядів та участь у громадському житті, Іван Петрович розповів у своїх спогадах „Дань времени”. „Окрім українофілів, як і раніше найбільш солідного, культурного і освіченого елемента, який був постійним збудником суспільного руху, Київ заповняли представники різноманітних, тоді туманих, революційних течій” [2, с. 81].

Серед молоді були свідомі чи несвідомі послідовники М. Бакуніна і П. Ткачова, С. Нечаєва і М. Драгоманова, П. Прудона і П. Лаврова. Усіх їх можна було розділити на дві групи: чистих пропагандистів, які вірили у значимість книги і слова, та бунтарів, котрі вважали за потрібне піднімати маси на боротьбу силою. Чисті пропагандисти своїми поглядами стояли ближче до П. Лаврова і М. Драгоманова. Закликаючи „йти в народ”, вони вважали, що спочатку потрібно самому бути освіченою і вихованою людиною. М. Бакунін і С. Нечаєв, навпаки, звертаючись до молоді, вимагали „кидати все” і йти в народ, бо наука, збільшуючи прірву між освіченими і неосвіченими, шкодить революції. Менше серед молоді було прихильників П. Ткачова і П. Прудона, погляди яких були не завжди зрозумілими загальній масі.

І.П. Білоконський приєднався до однієї з груп, на чолі якої стояла Л. Волкенштейн, дружина відомого тоді лікаря О.О. Волкенштейна. Ця група збиралася на квартирі Ф.К. Волкова і була названа ним „жовтим інтернаціоналом”. Ярлик цей свідчив, що сам Ф.К. Волков вважав групу „жовторотою молоддю” і не надавав їй особливого політичного значення. Однак скоро жандарми звинуватили Ф. Волкова у створенні „жовтого інтернаціоналу”. Приводом для обвинувачення був донос чиновника контрольної палати Веледницького, в якій служив Ф. Волков. Підтвердив це і семінарист Богословський – один із учасників цієї групи. Жандармам Ф. Волков був охарактеризований як керівник українофілів ще з 1873 р., секретар „Громади”, який вів переписку з іншими революційними організаціями та емігрантами. Крім того, він улаштував у Женеві друкарню для М. Драгоманова і, нарешті, з 1874 р. по 1876 р. утримував „комуністичну квартиру” для молоді, яку називав „жовтими радикалами”.

Жандарми сприйняли донос як інформацію про небезпечний „розсадник

нігілізму”, в якому під час зібрання молоді Ф. Волков читав „складений ним курс нігілістичної історії по Фохту, Бюхнеру, Фейербаху”, де проходила думка, що „бога нема, заперечувалася святість віри і сім’ї”. Стверджувалося, що цю квартиру відвідував професор М. Зібер і читав там „соціалістичний курс політичної економії по Карлу Марксу”. Зазначеного було достатньо, щоб Ф. Волкову не минути „вельми віддалених місць”, але він вчасно виїхав за кордон. За відсутності чоловіка у В’ятську губернію була вислана ні в чому не винна його дружина, а Ф. Волкову довелося прожити за кордоном до 1905 р. і повернутися в Росію майже в 60-річному віці [2, с. 85-86].

Згаданий семінарист Богословський обмовив і І.П. Білоконського, якому довелося виїхати з Києва в село, де він вирішив здійснити свою заповітну мрію – „піти в народ”. Таким селом для нього став хутір у Чернігівській губернії, де проживала на той час сім’я визначного українського діяча, одного з перших земських статистиків О.О. Русова. Там Олександр Олександрович під наглядом поліції займався землеробською працею, а його дружина, Софія Федорівна, виконувала роль кухарки і робітниці. Направили І.П. Білоконського до них за рекомендацією, бо він особисто мріяв зайнятися селянською працею і „бути серед народу”. Через деякий час з’ясувалася повна і безнадійна нездатність молодій людині до праці на землі. „Ідучи за плугом, - згадував Іван Петрович, - я на кожному кроці падав, доставляючи велику розвагу для працюючих поряд селян, тим більше, що не слухаючи моїх тривожних вигуків, кінць продовжував тягнути мене разом з плугом, поки я не кидав останнього. Піднявшись на ноги і обтрисившись від землі, я гнався за ним, хапався за плуг, але, бажаючи поставити його так, щоб він орав землю, знову падав і т.д.” [2, с. 86]. Спостерігаючи за такою „роботою”, О.О. Русов делікатно дав зрозуміти молодій людині, що обробляти землю для неї не зовсім посильна справа і запропонував перейти у млин. Там уже працював студент першого курсу Київського університету І. Ляшенко. Робота була важкою, про якісь там розумові вправи не могло бути і мови, ніколи було прочитати жодної книжки. Після цього І.П. Білоконський прийшов до висновку, що землеробська праця не відповідає його фізичним можливостям, і залишив хутір.

За допомогою знайомих він переїхав у село Ольшаницю Васильківського повіту Київської губернії, де отримав посаду народного вчителя. Незважаючи на бідність і напівголодне існування, І.П. Білоконський з молодечим завзяттям взявся до роботи і вже невдовзі звернув на себе увагу старшого вчителя М.О. Шпаченка із сусідньої п’ятикласної школи на цукровому заводі багатій фірми Яхненка-Смиренка. Не без суму залишав ольшанських діток і селян, серед яких „вів пропаганду”, молодий учитель. „Ольшанці любили мене як учителя, – згадував Іван Петрович, – але в ролі пропагандиста я, 18-річний юнак, здавався їм, певно, смішним. В крайньому випадку я не помічав ніяких наслідків моєї пропаганди, і в цей час у мене зародилися сумніви в значенні такої діяльності серед народу” [2, с. 89].

На початку 1875-1876 н.р. І.П. Білоконський був призначений учителем Городищенського початкового училища при цукровому заводі Яхненка і Смиренка. Тут неодноразово бував Т.Г. Шевченко, а Платон Федорович Смиренко став першим видавцем віршів поета. На час приїзду Івана Петровича в Городище П.Ф. Смиренко вже не було серед живих, не служив там і знаменитий етнограф П.Л. Чубинський, якого жандарми вважали революціонером і котрий допомагав у Женеві влаштувати друкарню для М. Драгоманова. Українофільський відбиток разом з тим був помітний тут на всьому життєвому устрої. Великим покровителем української культури був голова управління заводу, брат покійного Платона Федоровича, Василь Федорович Смиренко. Цього було достатньо, щоб на заводі повним правом користувалися українська мова, українська пісня та українська музика. Що стосується школи, то офіційною мовою викладання була російська, але вчителі, особливо І. Шпаченко і В. Павлов, були фанатами всього



україномовного і з великою гордістю говорили про героїчне минуле України, козацькі часи, славних гетьманів і кошових отаманів.

Узагальнюючи вивчені джерела, зазначимо, що саме в цей період відбулися різкі зміни у житті Івана Петровича. Вони пов'язані із знайомством з Левком Платоновичем Смиренком, студентом Київського університету, сином П.Ф. Смиренка. „Уже на другий день по приїзду, - згадував І.П. Білоконський, - він запросто прийшов до нашої учительської квартири і справив на мене чарівне враження як зовнішнім виглядом, так і духовним змістом” [2, с. 91]. Через деякий час відбулося, за наполяганням Левка, знайомство з сім'єю Смиренків. Складалася вона з матері – Тетяни Іванівни, дочки Маші і чотирьох синів – Левка, Миколи, Платона та Олексія. Будинок Смиренків був тоді, на думку І.П. Білоконського, центром місцевої культури. Окрім великої бібліотеки, передплачувалися усі кращі на той час часописи, проводилися літературні вечори, влаштовувалося обговорення творів Л. Толстого, І. Тургенєва, М. Салтикова-Щедріна, М. Некрасова, критичної публіцистики М. Михайловського.

Особливо оживав будинок Смиренків влітку, коли на канікули приїздив старший син Левко, який завжди привозив нелегальну літературу. Зберігала і приховувала її від сторонніх очей економка Анастасія Михайлівна. Часто тут бували студенти – друзі Левка, місцева інтелігенція. Вечори відпочинку чергувалися з палкими дискусіями про існуючі порядки в суспільстві, шляхи позбавлення народу поліцейської сваволі і далеко ще не ліквідованого кріпацтва. Як правило, учасники дискусії розділялися на дві групи: одна вважала основним завданням „пропаганду в масах”, інша - переконувала, що необхідні активніші і радикальніші заходи. Так поступово на Городищенському заводі з'явилися „бунтарі”. Учительська квартира стала для них надійним притулком. Політична благонадійність учителів засвідчувалася на той час Києвом, і нелегали були спокійні за себе і своїх господарів.

„Що стосується мене, - згадував І.П. Білоконський, - то я з побожністю зустрічав цих утаємничених діячів, які несподівано з'являлися і так же несподівано зникали і називалися лише іменами – Володимир, Федір, Левко, Яків і т.д. У дні їх перебування ми дотримувалися пильної конспірації, і за весь час мого перебування в Городищі ні разу не було випадку, щоб виявили у нас проживання нелегалів. Тільки згодом ми дізналися, що зупинялися у нас такі видатні революціонери, як В. Дебагорій Мокрієвич, Стефанович, Дейч, Бохановський та інші, які готували основу для так званого здійсненого лише в 1879 р. „чигиринського бунту”. Городище лежало якраз на шляху між Києвом і Чигирином, і наша школа справді була зручним пунктом” [2, с. 93].

Таємничі гості повідомляли місцевих вчителів про різні політичні новини і постачали новою нелегальною літературою. Іван Петрович, як і його товариші, розповсюджував цю літературу серед місцевого населення. З цього часу розпочалася літературна діяльність І.П. Білоконського. Першою пробою пера стала стаття, опублікована 1 червня 1875 р. в „Киевском Телеграфі”, яка називалася „Боротьба за існування у сфері народної освіти”. У цьому ж році з'явилося друком оповідання „Оля”. Літературна діяльність захопила молодого вчителя, але несподівано настали тяжкі часи, завод розорився, школу закрили, і вчителям довелося залишити Городище [2, с. 95].

І.П. Білоконський переїхав до Києва і почав слухати лекції в університеті, беручи активну участь у суспільно-політичному житті як серед студентів, так і поза стінами ВНЗ. У той час університет ще не був позбавлений своїх вольностей, отриманих з приходом на престол Олександра II. Не був обмежений прийом студентів, дозволений доступ осіб з домашньою освітою, не вводилася форма одягу, що давало можливість студентам ходити в національному одязі. Українці ходили на лекції в національних костюмах: вишитих сорочках, заправлених у широкі шаровари, кольорових поясах. Більшість студентів носили широкі капелюхи, баранячі шапки, на плечах - плед або ковдру, які заміняли пальто чи

шубу. Іван Петрович згадував, що коли одного разу університет відвідав міністр народної освіти граф Толстой, то не повірив, що там були студенти і наказав перевірити посвідчення. Відсутність форми сприяла тому, що університет могли відвідувати усі бажаючі. За це університетський статут від 19 червня 1863 р. в середині 70-их років було піддано жорсткій критиці з боку консервативних сил.

На цей час уряд, керуючись настановами представників наступальної реакції, достатньою мірою налаштував проти себе навіть поміркованіших людей у суспільстві. У Києві, завдяки доносу таких осіб, як М. Юзефович, В. Шульгін, С. Гогоцький, уряд розпочав переслідувати українську „Стару громаду”, членами якої були представники науки та літератури. Репресивні заходи уряду вибили українофілів із колії суто культурних інтересів та конституційних пропозицій і спрямували їх на нелегальний шлях боротьби, причому деякі з них, особливо молодь, приєдналися до радикальних груп. У 1875 р. із Київського університету був звільнений популярний історик М.П. Драгоманов, який негайно виїхав за кордон, звідки вже не повертався. Протестуючи проти існуючої сваволі, подав у відставку інший професор університету відомий економіст М.І. Зібер, котрий теж слідом за М. Драгомановим виїхав до Швейцарії. Жандарми намагалися встановити зв'язок між крайніми партіями та українофілами. Із Києва були виселені П. Житецький, П. Чубинський, В. Бернштам. Українська література зазнавала жорстокого переслідування. М.П. Драгоманов почав видавати „Громаду”. Серед українців виникла організація для постачання з-за кордону і розповсюдження названого часопису.

Іван Петрович був близько знайомий з прихильниками українського національного руху, до якого належали „В.Б. Антонович, М.В. Ковалевський, Ф.К. Волков, В.Л. Берштам, Ф. Винниченко, О.О. і С.Ф. Русови... Крім того, я був добре знайомий з Житецьким, доктором Михайловичем, учителем Антиповичем, присяжним повіреним Троїцьким, драматургом Старицьким, поміщиками Подолинським, Щетинським і Домонтовичем, доктором Тессеном...” [2, с. 97]. І.П. Білоконський разом з Левком Смиринком наймали кімнату на вулиці Тарасівській у сімейства Дебагорій-Мокрієвичів, які були вихідцями із поміщиків Кам'янець-Подільської губернії. Сімейство складалося із вдови, Рози Петрівни, і трьох її синів. Двох із них, Володимира та Івана Карповичів, І.П. Білоконський добре знав. Один із них, Іван, зовсім не вірив у революцію, а другий, Володимир, залишив університет, виїхав за кордон, зблизився з М. Бакуніним і повернувся у Київ активним „бунтарем”. У ті дні, коли Володимир, конспіративно – „Володька”, з'являвся у кімнаті І.П. Білоконського і Л.П. Смириненка, виникали гарячі і принципові суперечки, але вони ніколи не закінчувалися різкістю чи прохолодою у стосунках.

У суспільстві настав період, який Іван Петрович назвав „переходом від пропаганди до терору” і вважав, що виною тому був уряд. На власному досвіді він переконався, що „чиста пропаганда” була заняттям мирним і абсолютно нешкідливим, тому що неграмотне населення не вміло читати ні брошур, ні прокламацій, а постійне проживання пропагандистів у селі було просто неможливе. Влада почала успішно „відловлювати” пропагандистів уже з 1874 року, тобто з перших же кроків їх діяльності. Упродовж двох років до відповідальності було притягнуто близько двох тисяч осіб – так активно попрацювало третє жандармське управління. Згодом з'ясувалося, що 2100 чоловік довелося відпустити і зупинитися на 900 особах. Одночасно з'ясувалося, що народ в цілому до пропагандистів ставився індивідуально і навіть вороже, коли мова йшла про заможних селян і ліквідацію земельної власності. Коли б влада не поспішала з арештами, то пропагандисти, на думку І.П. Білоконського, самі б змушені були залишити село, але уряд роздмухав іскру пропаганди у велику пожежу. У секретній записці, під заголовком „Успіх революційної пропаганди в Росії” міністр юстиції граф Пален доповідав: „На кінець 1874 року пропагандисти встигають покрити мережею революційних гуртків та окремих агентів більше половини Росії.

Дізнанням розкрита пропаганда в 37 губерніях, притягнуто до відповідальності у зазначених регіонах 770 осіб” [2, с. 99].

Як зазначав І.П. Білоконський, цифра ця не така вже й велика, якщо на одну губернію припадало менше 20 чоловік. Разом з тим у записці міністра більше всього турбувало те, що серед зазначеної категорії затриманих була молодь високопоставлених батьків. Для 70-их років розповсюдженим явищем було прагнення дівчат-дворянок до науки, рівноправності з чоловіками і „ходіння в народ”. Нерідко, щоб вирватися із-під опіки батьків, дівчата укладали фіктивний шлюб, вінчалися в церкві, міняли прізвища, ховаючись від переслідування.

Революційний терор розпочався після того, як у червні 1877 р. у будинку попереднього ув'язнення петербурзький градоначальник Трепов піддав тілесному покаранню революціонера Ємельянова (нелегальне прізвище Боголюбов), звинуваченого в державному злочині. У відповідь на це в 1878 р. відбувся замах на життя Трепова з боку Віри Засулич, виправданій судом, яка негайно виїхала за кордон. „Наступний прояв терору, - згадує Іван Петрович, - був на початку 1878 р. в Києві: спершу замах на товариша прокурора Котляревського, а потім вбивство жандармського капітана барона Гейкінга. Ця подія врзалася мені в пам'ять, тому що відбулася напередодні моїх іменин, саме в ніч з 24 на 25 травня” [2, с. 101]. Капітан давно проживав у Києві, відзначався товариським характером, мав широкі зв'язки, які використовував для своїх жандармських цілей. З його убивством пов'язували втечу з київської тюрми відомих „чигиринців” – Барановського, Стефановича і Дейча.

Утікачів звільнив досвідчений революціонер Фроленко (нелегальне прізвище Фомін), який напередодні влаштувався наглядачем у тюрмі. Смілива втеча арештантів була тоді в центрі уваги київської громадськості.

У другій половині 1878 р. Левко Симиренко перевівся до Новоросійського університету, а І.П. Білоконський залишився в Києві, активно занурившись у громадське життя. Настав час, коли запанувала думка про об'єднання ліберальних і радикальних груп. Тепер він остаточно зрозумів, що без політичної свободи, тільки завдяки пропаганді та учительству неможливо „культивувати” село, що якийсь там окремих бунт чи розгром кількох поміщицьких садиб не стане переворотом у суспільстві, не приведе до радикального поліпшення життя народу. Для досягнення політичних цілей студенти утворили конституційний гурток на чолі з талановитим кандидатом математичних наук І.П. Ювеналієвим, залишеним при університеті для підготовки до професури на кафедрі фізики, найняли велику квартиру, де можна було б збиратися для вироблення спільної програми дій. Поселили в неї І.П. Білоконського та лікаря Михалевича, який погодився взяти на себе фінансові витрати по утриманню квартири.

Для конспірації у великому залі порожньої квартири поставили рояль, а Іван Карпович Дебагорій-Мокрієвич пообіцяв приходити на всі збори і грати, коли з'явиться поліція, щоб справити враження музичного вечора. З того часу на квартирі розпочалися майже щоденні збори, на які приходили представники різних політичних течій, інколи так багато, згадує І.П. Білоконський, що навіть лампа гасла, після чого припиняли дискусію і відчиняли кватирки. На одному із таких зібрань було вирішено для об'єднання з конституціоналістами направити в Санкт-Петербург І.П. Білоконського. Він негайно і вирушив до столиці. По дорозі зупинився в Москві, у тодішньому осередку революційної молоді – Петровсько-Розумовській академії та технічному училищі, де навчалися товариші по гімназії – Гартинський і Савич, а також брат Левка, Микола Симиренко. У Санкт-Петербурзі І.П. Білоконський зустрівся з рекомендованими ще з Києва людьми, провів необхідні переговори і отримав згоду на спільні дії.

Задоволений наслідками своєї місії Іван Петрович, прибувши до Києва, зібрав однодумців і почав доповідати про поїздку. Несподівано для нього проти об'єднання виступив Валеріан Осинський, відомий радикал і прихильник терористичних актів. Він як досвідчений оратор розгромив конституціоналістів, звинувативши



їх у пасивності, і закінчив тим, що вони не згодні на пропозиції про об'єднання і що „я, як прихильник об'єднання, - згадував І.П. Білоконський, - доповідаю так, як мені бажано”[2, с. 115]. На захист піднявся технолог О.І. Венцековський, активний учасник таких зібрань, але враження від виступу В. Осинського було таким несподіваним і сильним, що, зрештою, питання про об'єднання залишилося відкритим.

Тривалий час квартира, в якій мешкав Іван Петрович, не привертала уваги поліції, але їй довелося залишити після студентських виступів навесні 1878 р. Усе почалося з того, що під час одного із зібрань до квартири увірвався закривавлений студент і сповістив, що на Театральній площі поліція б'є студентів. Усі кинулись на вулицю, згадував І.П. Білоконський, і приєдналися до загального натовпу. Як з'ясувалося пізніше, причиною стало одне із розпоряджень поліцмейстера Гюббенета, який для боротьби з українським національним рухом наказав усім пов'язаним у місті одягатися в український національний одяг, а поліцейським агентам – „приставати” до усіх жінок в українському одязі, серед яких були гімназистки, курсистки та інші представниці інтелігенції. Наступне розпорядження, що призвело до кровопролиття, стосувалося театру. Поліцмейстер заборонив викликати артистів „на біс” більше трьох разів. Негативно налаштоване до нього студентство не виконало вимоги Гюббенета. Тоді він наказав виставити „крикунів” із галерки. Зав'язалася потасовка, яка переросла у розправу поліції над студентами. Вона збіглася у часі з пострілами в прокурора міста Котляревського, які зробила група В. Осинського.

Адміністрація пов'язала усі події з виступами студентів. Розпочалися обшуки та арешти. Заарештували і сусіда І.П. Білоконського Михалевича. Потреба у великій квартирі відпала, про збори молоді нічого було і думати. Заарештованих студентів почали відправляти у супроводі поліції по домівках, організатори потрапляли на заслання. Перебування у Києві ставало не тільки неможливим, але й небезпечним. Тоді і з'явилася думка перебраться в Одесу вслід за Левком Смиренком.

В Одесі Іван Петрович поселився в одній квартирі з Левком Смиренком у будинку, де розміщлася і редакція „Одесского вестника”. Редактором там був видатний земський діяч П.А. Зелений, який на пропозицію І.П. Білоконського влаштуватися співробітником однієї з найстаріших провінційних газет Росії, відповів, що цензура дуже прискіпливо ставиться до осіб такого, як він, віку і поглядів. З 1879 р. Іван Петрович почав відвідувати заняття в Новоросійському університеті. У 70-их-на початку 80-их рр. університет славився своїми викладачами, серед них були знаменитий фізіолог І.М. Сеченов, праця якого „Рефлекс головного мозку” користувалася великою популярністю серед молоді, два знаменитих професори – зоолог і патолог І.І. Мечников та економіст О.С. Посников. Лекції останнього були особливо популярні і читалися при заповненій щерть аудиторії. „Докторська дисертація О.С. Посникова – другий том „Общественного земледелия”, - мала видатний успіх не тільки завдяки її високій науковості, але й тому, що вона стосувалася животрепетного питання. Професор завжди захоплював слухачів і цікавістю предмета, і незвичайно живим, натхненним талантом викладу. Я багато чим зобов'язаний цим лекціям”[2, с. 116].

Значний вплив на участь у суспільно-політичному житті І.П. Білоконського в Одесі мала Наталія Семенівна Яхненко-родичка Смиренків, до яких вона неодноразово приїздила в Городище і з якою він познайомився, коли ще працював там у школі. Проживала вона у знаменитому домі Новикова біля Строганівського мосту, а „знаменитому” тому, що було в ньому дві вежі – одне із улюблених місць революціонерів і співчуваючих їм. Там Іван Петрович познайомився з Анною Алексеевою („чорною галкою”); революціонером-терористом М. Попком (котрий вбив київського начальника жандармів Гейкінга), революціонером І. Ковальським, через якого познайомився з новими нелегалами, які обслуговували Чорноморське узбережжя. Серед них були Златопольський, Франжоли, Янковський, Костюрин,

Лепешинський, Желтоновський, Лангас, Дигескуло, Макаревич та інші [2, с. 109].

Усі вони займалися конспіративними справами і як нелегали, не маючи можливості заробляти собі на існування, проживали на громадські кошти, а тому, щоб не тратити зайвого, зводили свої потреби до мінімуму. І. Ковальський, крім того, вивчав релігійний розкол і опублікував в „Отечественных записках” велику статтю „Раціоналізм на півдні Росії”. І.П. Білоконський тоді цікавився штундистами і часто бував у І. Ковальського, який займався духовними і політичними дослідженнями, зовсім не звертав уваги на свій побут та повсякденне життя.

Восени 1878 р. в Одесі Іван Петрович познайомився з революціонером - народником Андрієм Івановичем Желябовим (1850–1881), одним з організаторів „Народної волі” (1879). Андрій Іванович мав великий вплив на І.П. Білоконського. „З першого разу Андрій Іванович справив на мене сильне враження і глибоко врізався в мої пам’яті. Як зараз бачу його зовнішній вигляд: ясні голубі очі, відкритий лоб, невелика густа борода, коренаста, вище середнього зросту, фігура, горда осанка, поривчаста нервова хода” [2, с. 111]. Широко освічений і начитаний, він був прекрасним оратором, говорив з натхненням і переконаністю у справедливості тих поглядів, які він захищав, що завжди справляло враження на присутніх. Андрій Іванович користувався повагою і великою популярністю в місті, енергійно вів пропаганду своїх ідей і намагався здійснювати їх з упертістю і настирливістю, які відповідали його надзвичайно твердому характеру.

За увесь час перебування в Одесі А.І. Желябов майже щоденно відвідував студентську квартиру І.П. Білоконського та Л.П. Смирненка. Під час таких зустрічей велися гарячі суперечки про благо народу, його майбутнє, суспільний устрій та роль інтелігенції як провідника прогресивних ідей. Уже тоді Іван Петрович зрозумів, що для А.І. Желябова головною метою в житті було благо народу, саме таким, яким його розумів Андрій Іванович. Навіть сім’я – дружина, Ольга Семенівна, дочка одеського голови С.О. Яхненка, син, теж Андрій – були для нього на другому плані. У його житті період „юності рожевої і мрійливої” під впливом арештів, переслідувань і заслань, особливо на півдні Росії, змінився відчайдушною боротьбою з поліцейсько-бюрократичним режимом, яка і привела його до страти. З квітня 1881 р. о 9 год. 50 хв. ранку в Санкт-Петербурзі на Семенівському плацу А.І. Желябов, 30-річного віку, був повішений за організацію ряду замахів на Олександра II, які закінчилися убивством царя 1 березня 1881 р. [2, с. 114].

Не краще складалася доля й інших знайомих Івана Петровича, серед яких був Іван Мартинович Ковальський, котрого застали при одному з обшуків з нелегальною літературою. Коли жандармський офіцер вирішив обшукати його, він вихопив із кишені револьвер, однак сталася осічка. І. Ковальського разом з іншими сімома його однодумцями засудили військовим трибуналом до смертної кари. Розстріл І. Ковальського поклав початок масовим смертним карам. Тоді ж були заарештовані і кинуті в тюрму Д.А. Лизогуб, В.Х. Кравцов, В. Дебагорій-Мокрієвич, В. Косинський та інші, яких теж спіткала участь І. Ковальського. Останні події, що відбувалися в Одесі і за її межами, змусили І.П. Білоконського задуматися над необхідністю виїзду за кордон. Про це він поділився з редактором „Одесского вестника”, і турботливий земський діяч П.А. Зелений прийшов на допомогу.

Олешинський предводитель дворянства пан Неустроєв шукав особу, яка могла б привезти його дітей із-за кордону. П.А. Зелений, добрий знайомий предводителя, порекомендував І.П. Білоконського. Отримавши паспорт, Іван Петрович виїхав уперше в Європу. З великим задоволенням він переїздив з одного міста в інше, відвідував театри, музеї, народні вечори, мітинги, після чого вирушив за дітьми Неустроєвих. З’ясувалося, що вони добре знали Європу і виявили бажання наостанок пожити „у своє задоволення” у Відні. З того часу вони почали відвідувати усі місця, достойні уваги. І ось в один із таких днів, коли менше всього думалося

про повернення додому, Іван Петрович одержав листа, в якому повідомлялося, що його „розшукує поліція”. Першим було бажання відправити дітей, а самому залишитися в Європі, але чим більше він задумувався над своїм майбутнім, тим більше переконувався, що потрібно повертатися. Забравши дітей, І.П. Білоконський прибув в Одесу, щоб бути заарештованим. Зустрівшись з паном Неустроєвим і відзвітувавши про перебування за кордоном, Іван Петрович відбув до Новозибкова, де не з'являвся з часу закінчення гімназії. На жаль, відпочивати прийшлося недовго. На 9-ий день після страти Д. Лизогуба, 18 серпня 1879 р., нагрянули жандарми, зробили ретельний обшук, вилучили власні речі та нелегальну літературу і відправили у Чернігівську в'язницю, де Іван Петрович перебував 9 місяців під слідством [2, с. 45].

Отже, новозибківським арештом закінчився перший етап суспільно-політичної діяльності І.П. Білоконського, який розпочався під час навчання в Чернігівській гімназії і тривав упродовж 15 років. Це був період у житті Івана Петровича, коли він мав причетність до накопичення духовних, інтелектуальних сил і практичного досвіду у боротьбі революціонерів - народників проти урядової царської політики.

#### **Джерела та література:**

1. Білоконський І.П. В годы безправия. – М., 1930. – 160 с.
2. Білоконський І.П. Дань времени. Воспоминания. – М., 1928. – С. 66.
3. Білоконський І.П. От деревни до парламента. – Ростов-на-Дону, 1904. – 47 с.
4. Катренко А.М., Катренко Я.А. Національно-культурна та політична діяльність Київської громади (60-90-ті роки XIX ст.). – К., 2003. – 180 с.
5. Катренко А.М. У пошуках шляхів побудови справедливого суспільства (Діяльність народовольців і чорнопредільців в Україні у 80-х роках XIX ст.). – К., 2001. – 322 с.
6. Катренко А.М. Український національний рух XIX ст. Навчальний посібник Ч. II. – К., 1999. – 190 с.
7. Катренко А.М. Український національний рух XIX ст. Навчальний посібник Ч. I. – К., 1998. – 90 с.
8. Литвин В. Піднесення і політизація національного руху в Україні // Історія України. – К., 2006. – С. 334-336.
9. Світленко С.І. Народництво в Україні 60-80-х років XIX ст.: Аналіз публікацій документальних джерел. – Дніпропетровськ, 1995 – 240 с.
10. Світленко С.І. Народницький рух в Україні 1860-1880-х років: Аналіз джерел архівних фондів Росії. – Дніпропетровськ, 1996 – 128 с.
11. Сосновчик С.О. Революційна пропаганда народників серед селянства України в 70-х – на початку 80-х рр. XIX ст.// УІЖ – 1972. - № 7. – С. 69-76.
12. Чернігівщина. Енциклопедичний словник. – К., 1990. – С. 400.

---

***Олексій Колеватов***



## **РОЗВИТОК ТВАРИННИЦТВА В СЛОБІДСЬКО-УКРАЇНСЬКИХ ВІЙСЬКОВИХ ПОСЕЛЕННЯХ У ПЕРШІЙ ТРЕТИНІ XIX ст.**

Історія військових поселень у Росії – одна з утаємничених, спірних та недостатньо вивчених сторінок політичного та соціально-економічного розвитку країни першої половини XIX ст. В останні роки дослідники почали активніше аналізувати історію військових поселень [1], проте до останнього часу майже відсутні роботи, присвячені дослідженню тваринництва в слобідсько-українських військових поселеннях. Тому вважаємо за необхідне ліквідувати цю лакуну і проаналізувати розвиток тваринництва в цих поселеннях до їх реорганізації на початку 30-х рр. XIX ст.